

ՊԱՏՄԱ-ԳՐԱԿԱՆ

Ս. ԳԻՐԲԸ ԴԱՐԵՐՈՒ ՄԷՋԷՆ

Գիրքերու գիւտին, եւ Սուրբ Գիրքի թարգմանութեան պարագան, այնքան մեծ ու եզակի իրողութիւն մը եղած է մեր պատմութեան մէջ, որ յաջորդ բոլոր սերունդներու համար հրաշքի մը՝ կամ գէթ աստուածային օժանդակութեան մը հասնականքը ստացած է։ Սակայն ի՞նչ պատմական տուեալներով մօտենանք գործին, պիտի տեսնենք թէ ան ծնունդն է առաւելագոյն պատմականօրէն հասունցած պահանջի մը անհրաժեշտութեան, քաղաքականօրէն անկախ, և կրօնական կերպով ինքնաբերական լինելու բաղձանքին։ Նոյն այդ պահանջին արդիւնքը եղած էր նաեւ դար մը առաջ քրիստոնէութիւնը պետականացնելու փորձը, որ թէ և իր աշխարհիկ ցաւի փրկիստփայլութեան հանգամանքով պիտի զգուէր հայուն տեսլապաշտ հոգին, սակայն իր աշխարհաքաղաքացիական բնոյթին համար չներդաշնակուելով հայուն անհատապաշտ և այլամերձ հոգեբանութեան հետ, պիտի դնէր մեր պատմութիւնը առեղծուածի մը առջև։

Ամբողջ Դ. դարը, հոգեւոր տարանջատման, ու ներքին պայքարի չըլան մըն է։ Ժամանակի հայը՝ կ'զգայ իր աննպաստ կացութեան բովանդակ զորեղութիւնը, և կը տարուբերի ազգայնականութեան, և քրիստոնէական աշխարհաքաղաքացիութեան ներհակընդդէմ գաղափարներուն միջև, մէկ կողմէն իր դուռները բանալով ասորայրուական մշակոյթին առջև, պարտութիւն ազգայնականութեան, եւ յաղթանակ քրիստոնէական աշխարհաքաղաքացիութեան, և միւս կողմէն յարելով Պարսկաստանի, երևութապէս յաղթանակ ազգայնականութեան, բայց իրականին մէջ պարտութիւն երկուքին։ Խնչ ընել ուրեմն ճողոպրելու համար այս անհէլն, պարագայ մը որ տակաւ ճակատագրական կը դառնար։

Ե. դարուն, գոյութեան պայքարի այս զորեղութիւնը իր ծայրահետին հասած

էր։ Հայաստանի հարեան երկու աշխարհակալ ուժերը, Հռոմն ու Պարսկաստան, գործերով դինք շահագործելէ, և սպառնալէ վերջ, զայն իրջնականօրէն անճիտել կը սպառնային։ Ուստի ազդի ճակատադրով շահագորգող ժամանակի զեկավարները, այս հրատապ հարցին վերջնական լուծում մը տալու համար, անհրաժեշտ պտած էին օժտել հայը ներքին ու հոգեկան այնպիսի ուժերով, որ ան կարող ըլլար զիմագրաւել իր գոյութեան սպառնացող վտանգին։

Հայկական ուրոյն տուր, և մշակոյթ ունենալու անհրաժեշտութիւնը, և անոր հետեւնքով Ե. դարու հոգեւոր և ազգային յաղթանակը, պահանջն է ուրեմն հայ ցեղի ընդդիմամարտ կորովին, ինքնատիպ, եւ ինքնաբաւ ըլլալու իր ներքին ու անտիկ լիզին։ Եւ մասնաւոր ազգայնացած քրիստոնէութեան յաղթանակին, վտարելու համար ասորայրուական ազդեցութիւնը, և թումբ կազմելու պարսկական հեղեղին դէմ։ Եւ արդէն Վառձապուհ արքայի, և Սահակ Մեսրոպի, այսինքն քաղաքական և հոգեւոր իշխանութեանց վարչինքնուրու համակարգի նոյն գործին լծուելը, յայտարար նշանն է յիշեալ իրողութեան։

Սակայն պատմական պահանջի այս հարկադրանքը, որ կուգայ ապացուցանելու թէ հայ գաղափարներ ներծուլման ենթարկելու և համադրելու գործիք մըն է, և ոչ թէ օտարամետ գաղափարներու ազդեցութեան ներքեւ տարալուծուող տկարութիւն մը, չի ժխտեր երեքը ռսկողարու ստեղծագործութեան հրաշալւան հանգամանքը, և չի ստուերտար այդ մեծ շարժումը յառաջ բերող անձերու անգերականացելի արժանիքը։

Սահակ եւ Մեսրոպ, հայ մշակոյթը ստեղծող, և այդ կերպով անոր կրօնական ու ազգային գոյութիւնն ու անկախութիւնը երաշխաւորող միտքի ու հոգիի այդ երկու հսկանները, մեր պատմութեան մէջ անհրաժեշտարեւելի կը մնան, և երբ մտադ կը փորձէ խօսիլ մեր հոգեւոր ու մտաւոր անդամատանը այնքան իմաստուն և խորունկ կերպով մշակող այդ ամուրի մասին, կ'զգայ թէ բառերը կը պակսին անոնց նկատմամբ արտայայտելու իր խորունկ երախտագիտութիւնը։

Անոնց կեանքի մասին դժբախտաբար շատ բան չենք գիտեր, կենսագրական քանի մը հակիրճ գիծերէլ գատ: Մեր տոհմային պատմիչները անոնց գործին նաքազատելովը սքանչկացած, մոռցած են միշտ բերել մանրամասնութիւններ անոնց կեանքէն: Թոյլ տալու համար կործնա, որ տպագայ հրախտուկէտ սերունդները անոնց մեծ գործին արդիւնքներովը հիասքանչ՝ այդ լոյսովը միայն դիտեն դիրքիք:

Թէ ի՞նչ եղած է անոնցմէ իւրաքանչիւրին անհատական բաժինը գիրերու գիւտին և Սուրբ Գիրքի թարգմանութեան մէջ որոշ կարելի չէ ըսել, սա միայն ստույգ է: Թէ միտքի ու հոգիի այդ երկու տիւտանները՝ չըլնապատուած հոյլ մը գործակիցներով՝ ծնունդ տուին մեր օսկեղարու հրաշալի մշակոյթին:

Անոնցմէ մին Ս. Սահակ, արժանաւոր զաւակը իր մեծանուն հօր՝ Մեծն Ներսէսի, իր դաստիարակութիւնը ստացած էր կենսարկիւն և Բիւզանդիոնի հոգեակաւոր ուսումնարաններուն մէջ, և իր դարու ո՛չ միայն հայ, այլ շատ մը յոյն գիտնականներէն գերազանց էր իր իմաստութեամբ, սրբութեամբ, և տրտաքին գիտութեանց և լեզուաբանութեան իր հմտութեամբ: Ծանոթագեղ այս գլուխին քով կը սաւառնի հանճարեղ միտքը Մեսրոպի, հոգին հայ աշխարհի վերածնութեան, որ իր կեանքով, գործունէութեամբ և փառքով անբոժանելի է Ս. Սահակէն: Ե. դարուն, և բոլոր ժամանակներու պարծանք եղող այս զոյգը, սիրով և տաժանքով տքնեցան, և հրաշակերտեցին գիրերու գիւտը, և Սուրբ Գիրքի թարգմանութիւնը, որ նախընծայ երախայրիքը եղաւ գիրերու գիւտին:

Գիրերու գիւտը, և Ս. Գիրքի թարգմանութիւնը, նոր դարագլուխ մը բացին մեր պատմութեան մէջ, ծնունդ տալով սղգայլին ու կրօնական ճոխ մշակոյթի մը: Բազուկեցան դպրոցներ, ուր հայ լեզուն հայերէն գիրով առաջին անգամ ըլլալով հնչեցաւ հայ ուսանողի միտքին ու հոգիին իր առոյգ ու օսկի հնչիւններու քաղցրիկ ներդաշնակութիւնը, հոն գծագրելով ցեղին հոգիին հրաշքը՝ դարերու մէջ սղգմատուրուած:

Իսկ Սուրբ Գիրքի թարգմանութեամբ, հայը կարծես թէ նոր քրիստոնեայ կ'ըլլար:

այս անգամ միայն թափանցելով կրօնական ու բարոյական այն մեծ խորհուրդին որ Քրիստոնէութիւն կը յորջորջուի: Աւստոտեածային խորհուրդը իր վսեմ և սքանչելի պատգամներով, հայ լեզուի օսկեղէն բառերով գեղեցկացած ու պարզուած՝ եկեղեցւոյ խորաններէն մանանայի մը սըրբութեամբ ծաւալեցաւ հայ հոգիներուն մէջ, զանգեւու համար հոն մեղքը հաւատաքին, և նեկտարը հայ հոգիին:

Միջնադարեան անանուն հեղինակ մը խօսելով այս սրտագրաւ երևոյթի մասին կ'ըսէ. «Բաղկուեցաւ հայուն կապուած բերանը, փարատեցաւ մէզը, և հոգեւոր ծիծը իր կաթը ջամբեց»: Յիրաւի գիրերու գիւտին, և Սբ. Գիրքի թարգմանութեան շնորհիւ, ցեղին մէջ թաքնուած ուժը արտայայտուելու լայն կարելիութիւններ ունեցաւ: Վասնզի անգիր ժողովուրդը մանուկի կը նմանի, որուն համար կանգ տուած է ժամանակը. անիկա միշտ իր անշարժական սրբիւնի մէջ կը մնայ, վասնզի չի կրնար սորվիլ և ստեղծագործել:

Աբ. Գրքի հայկական թարգմանութիւնը, հայ լեզուի զարգացման պատմութեան մէջն ալ ունեցաւ իր մեծ նշանակութիւնը: Արարատեան օստանիկ բարձրաժող իրրեւ իրօտն լեզու արքունիքին մէջ, և իբրեւ դատար լեզու սբ. Գիրքի, և ուրիշ ինքնագիր և թարգմանածոյ գըրուածներու մէջ, հեղինակներու և թարգմանիչներու կիրթ ճաշակին և մեծ հմտութեան շնորհիւ կոկուեցաւ, հարստացաւ և ազնուացաւ, իւրացնելով յոյն լեզուի գեղեցկութիւնն ու պարզութիւնը, եւ հայ հոգի ու միտքի ինքնուրոյնութիւնն ու տաքութիւնը:

Եթէ հայերէն սբ. Գիրքը կրցած է կոչուիլ թարգմանութեանք՝ իր այդ հանգամանքը իր պարտի ան առաւելապէս հայ հանճարին, ու հայ լեզուին տոհմիկ առաւելութիւններուն:

Ամէն գիրք որ կը թարգմանուի կը տուժէ, և կը մերկանայ իր շատ մը ինքնուրոյն արժէքներէն. մինչ Սուրբ Գիրքը հայերէնի թարգմանութիւնը, ընդհանրապէս հաւասար արժէքի մը վրայ մնացած է: Այս պարագան փաստ մըն է ինքնին մեր ժողովուրդի նորաստեղծման, և արժեքներ վերածելու կարողութեան: Սուրբ

Գիրքը մեր լեզուին մէջ թափուելով, շատ բան առած է հայ հոգիին ու միտքին արգասիք հանգիստացող մեր լեզուի բարեմասնութիւններէն, ու կէս մը հայացած է այդ է գլխաւոր պատճառը անշուշտ իր անմիջական ազգայնացման, և հայ կեանքի հետ իր սերտ առնչութեան:

Գիրքու գլխաւոր, և սբ. Գիրքի թարգմանութեամբ հայը դտած էր իր գոյութեան և յաւերժացման կոտեանը, և Սահակ-Մեսրոպ չէին սխալած իրենց յառաջագործութեան և ակնկալութիւններու մէջ:

Սակայն մեր պատմութեան մէջ, սբ. Գիրքին հրաշքը ասկեղաբէն վերջն է որ կ'ըրպարծուի: Աւետարանի մասնակից հայկական ընդուն դաշտին մէջ հրաշալի փթթումներ ունեցաւ: Աւետարանի շունչով կազմուեցաւ իր ազգային նկարագիրը, և իր ներքին լոյծ կեանքը ինքնուրոյն զորով ստացաւ, և հայ ժողովուրդը քրիստոնէական զատիկաւորութեամբ նոր կաղապարի մը մէջ թափուեցաւ, ան բարձր նպատակի մը պատրաստուեցաւ, և վսեմ անձնագործութեամբ ու գիտակցօրէն կրօն իր կոյտմին խաչը պատմութեան մրկայայտ դարեւուն մէջէն:

Հայուն ինքնութիւնը իր սբ. գիրքով տարալոյստուած է, ու կ'արտայայտուի, հայ քնարը անոր ներշնչութեամբ կը պարտի իր վսեմ թռիչքները, և հայ գրականութիւնը իր ինքնաբերական գեղեցկութիւնները: Հայ կեանքի սիրտը եղած է ան, կեդրոն հայ քաղաքակրթութեան:

Հասկնալու համար տակաւին այդ հրաշքին մեծութիւնն ու փրկարար գերը զոր հոյ մը մարդեր իրագործեցին հայ հոլին վրայ, պէտք է քուլի հայոց պատմութեան մէջէն, ըմբռնելու համար անմասնելի ու կախարդական զօրութիւնը սբ. Գիրքին, որ անխորտակելի պարբալի մը պէս միշտ վհան եղաւ հայ հոգիին, և փրկարար լատը մեր պատմութեան արիւնտ ծփանքներուն վրայ:

Տակաւին Սահակ — Մեսրոպի գերեզմաններուն վրայ մամուռ չնստած, արդէն խաւարածին ուժեր կը զինակցին հայուն գէմ, և կը բացուի արիւնաներկ էջը աւարայրին, ուր վարդանները անմահութեամբ, և շնորհները արեւնի մկրտութեամբ պիտի պսակուէին, ուր հայ աշ-

խարհի փափկասուն ափէնները իբրեւ գերագոյն միթարութիւն իրենց խոցուած հոգիներուն սաղմոս պիտի կարգային, և հայ զինուորները Մակարայեցոյ սրինակէն ներշնչուած պիտի մարտնչէին, այսպէս իրագործելով Ոսկեդարու ստեղծագործութեան իտէալը: Աւարայրի զիւցանամարտը փորձն էր Սահակ-Մեսրոպեան յաղթանակին: Աւարայրով ապացուցուեցաւ թէ հայը տիրացած էր իր մտաւոր ինքնուրոյնութեան և հոգեկան անկախութեան:

Անկէ վերջ այլեւ հայը կարմիր պահակ էր քրիստոնէութեան՝ Առիոյ մէկ խուլ անկիւնին մէջ, դարեւ խաւարին և մարդերու գաղանթեան դէմ:

Եւ անկէ վերջ քանի՜ աւարայրներ, արիւնի և աւերի քանի՜ դարեր, եկան ու գացին, գահեր հիմնուեցան ու խորտակուեցան, շատ անգամ սպառելու չափ կոտորակուեցանք մեր դարաւոր պատմութեան երկար և տաժանագին ճամբորդութեան ընթացքին. ոչ բանակներ կրցան մեկ փրկել, և ոչ նիւթական ու ֆիգիթական առուելութիւններ, բայց Մեսրոպեան գիրով յաւերժացած գաղափարին թլացքը, ինչտ արարչագործեց մեր ծիրանը էութեան խորը, յարատեւելու ներքոր բախտի մը շաղկապուած՝ կանգուն պահելով զմեզ դարերով կորուստի գառթափին վերայ, երբ մեր քով ապրող շատ մը հզօրներ, վաղուց արդէն կը ննջէին ժամանակի գերեզմանին մէջ:

Հայուն Սբ. Գիրքը իր եկեղեցիով հովանաւորուած՝ իր գոյութեան խարխիւրը դարձաւ. հայը կորանցնելով Արշակունեաց Բագրատունեաց և Ռուբինեանց թագաւորութիւնները, ստեղծեց իր հոգեւոր իշխանութիւնը՝ Արարատեան, Արծրունեաց և Կիլիկեան հոգեւոր աթոռներուն շուրջ. որոնք իրենց կազմութեամբ Հայուն պետականութիւնը եղան, առանց պետական իրաւունքի, առանց զօրքի և օստիկանի: Հայ եկեղեցին իր վրայ իշխող պետութիւններու մէջ ծածկուած պետութիւնը եղաւ, բարոյապէս թագաւորելով մարմնաւորապէս հայածուտ և ընկճուած հայ հոգիներուն վրայ:

Սակայն անցեալ բոլոր դիմագրաւումներէն և մարտնչութիւններէն վերջ, ցաւալի

է ըսել թէ այսօր մենք նորէն կ'ապրինք մեր գոյութեան պայքարի ողբերգութիւնը։ Ներքէն մին։ և այսօր դարձեալ Սահակ—Մհարոպի ժառանգութիւնէն զատ ոչինչ ու—նինք իբրև նեցուկ մեր գոյութեան։ Եթէ կ'ուզենք իբրև ազգ և իբրև ժողովուրդ յարասել պատմութեան մէջ, պարտինք գուրգուրալ այդ արժէքներուն վրայ, զորս մեզի կ'տակ թողուցին Սահակ և Մհարոպ։

Այդ կերպով միայն յայտնած կ'ըլլանք մեր երախտագիտութիւնը հանդէպ այն մեծ հոգիներուն, որոնք բախտորոշ օր մը հայ հողին վրայ հրաշակերտեցին մեր ոսկեղաբը, որ մեր գոյութեան կռուանը եղաւ։

ԵՂԻՇԷ՛ ԼՐԴԻ. ՏԵՒՏԷՐԵԱՆ,

ԵՐԲ ՀԻՆԵՐԸ ԿԸ ԿԱՐԴԱՆՔ

ՍԱՆՏԻԹԻԻՆ ՄԷ

Անոնք որ, մեր օրերու մտահոգութեամբ, աչքէ կ'անցնեն մեր տարեգրութիւնները (annales)—ուրիշ պիտակ կարծես քիչ հարազատ պիտի գոր մեր հին մատենագրութիւնէն մեզի հասած ժառանգութիւնը տրտղութեամբ, գէթ իր ստուարագոյն մասին մէջ— թուղթերուն չտուածը, սքօզածը պիտոյնելու հաճոյքին կապիւրով նաև անզրագոյն փափաքներ՝ մեր անցեալը հիշող տեսնելու, հասկնալու, անոնք քանի մը տարուայ այդ ընդերքային ընտանութեան շնորհովը, հաստատուած կ'ընեն մտած ըլլալու տարօրինակ շիրտատանէ մը ներս, մեր երկրին պէս ընդարձակ բայց մոխիրով պատանուած։ Այս զգաութիւնը այնքան զօրաւոր է որ խորացողները ընդ միշտ կը ձգէ իր կնիքին տակ, զանոնք անատակ ընելու աստիճան աղբիւն հիշող ընդգրկումին։ Շիրտ մաստան մը, գործը Սրուանմտանցին։ Ուր,— տարածեցէ՛ք դերանունը դէպի մարդոջութիւնը ձայնապատումին— դարբարան, մատուռ, քար ու խաւարք փոխարինուած ըլլան էջերով, գլուխներով, հատորներով, մանրակրկան աշխարհի մը բարեքին, անթուառ մոյսին ընդ մէջէն։ Յաճախ, ձեռագիրը ուր արջունք ու մոմի պողունք տառած սրբութեամբ պէս կ'այրին մէկէն երբ մեր նայուածքովը կը լուցնային, ու քանի մը հարկ տարիով ձեքայած տպագրին թուղթը՝ որ իր բաժնակը կը մատուցանէ թերևս մեր արջունքին, և հնօրեայ, ապառններով սպառնալէն եւ զգախտ, նիհարասիւն գիրերով, պատկերներով— բոլորը իրենց նպատակը կը բերեն, արթնցնելու

մեր մէջ մեռելական զգայութեանց հանդէսը, շիրտ ջաղաքներու, երկիրներու և մշակութիւնների փոքրութիւնը, իրենց կարգիկ ամրացնելով, լրացնելով զինչպէս պատրանքը։ Ժլւրդ դարու տըպագիր մը տխուր է հինգերորդ դարու աղօթքի մը նման։ Ու այս պատրանքը հիշող չէ՞ դարձեալ մեր գերեզմանատանց համար ալ։ Երբու կանգուն հասակով քարի մը երբեմն ինչ անբաւարարներ կը յանձնենք մենք։ Ով որ Դուրեան սրբադանին շիրտը այցելէ (Ս. Փրկչի վանք, Մուսուղէմ), չի կրնար հաշտուել թէ անոր ներքե կրնայ պարտելով անհուն անոր զուխը, լոյսի ու գիտութեան սրբազան սափոր ուր այնքան խորունկ մտածանքներ փայլակ փայլակ վառեցան կէս դար շարունակ։

... Մատենագրական պրպտումներ կրբեմն զիս ալ մղեր են ճեռելատան։

Ու ամէն անգամ որ աշխարհի եմ գէմք մը դուրս հանել գրերուն կոծ կոծ մոխիրէն, ու հոսկիմով ու տեսնել անոնց արապէսդին տակ թաղուած հոգիները, զգացք եմ պղտորուելը նայուածքիս։ Գիրն ու գրերգմանի փոշին լծարդ են իրարու։ Խորունկ և անդաման կակիտով մը կը խառնենք նոր փորուած շիրտի մը անհունը ու հին ձեռագրի մը սև արիւնը, գրերը Նատ անգամ, քանի մը է՛լ, կիսազարեան ողբերգութեան մը կամ հերոսական նուիրումի՝ իբր պատանք ու վարչամակ։ Երբեմն տող մը միայն, որուն երկայնքովը քու միտքդ պիտի զետեղէ քու արիւննէդ նախարարի մը, երկսկզպոսի մը, արքայազունի մը կամ զեղջուկի մը յիշուած տարիները հիւսող արնոտ կտուր։ տարբեր նման անոր զոր նետեր ու կարկանդակ ետին։ Ու խորիկ որ գրեքի մը երկու հարկը էջերուն խորը կը պառկեն երկու հազար տարիներ եթէ ոչ աւելի, առնուազն՝ հարիւր սերունդ։ Ու ասիկա՝ Ճայլատանայայց առիաւրհիւն, առանց վերագիրի։

* *

Ու, քիչ գէմք, սրբազաններէն կամ աշխարհիկ փառքին պատմութեանով պնդեալուողներէն որ ունեցած ըլլայ իմ վրայ հոյակապ, ալապէս ծերանաւոր, ու իրմով միայն կարելի թախտութեան մը այն խռովքը որով զգեստուող կը հանգչի թուղթերուն ծոցը մտա հարկարամայ եղբարափա գործունէութիւնը Սահակ Պարթև հայրապետին։

Մեծութիւնը, տուրքերու, արժանիքի, ներքի, բախտի կամ չբախտի հարցեր չեն որ զոգանակը կը մնան աս քիչ մը բոմանքի խռովքին։ Անցեալը կը քառէ շատ մը մեղքեր երբ դարբիններ ամէն կրնաւուտքի չուռնարարն անոնց չղղութեանը ինչպէս է պարագան Արուստաղի հէքաթին մէջ, Ու մահուան մէջ մարդիկ համակերի են աւ հասարակ։ Միւս կողմէն, ինչ մը կարծիք որ այդ խռովքը ըլլայ ենթակայ, մատով մը գոնէ պարտական, մեր պատմութեան այն ընդհանուր, ընտանի եղանակին որ մեր ազգային մեծութեանց գանկերը սուրբի անխուսափելի լուսապսակներէ կ'արժանացնէ, աղեղօրէն ու հաճանչօրէն։ Ինքն